

Utřídít neutříditelné: část historického fondu Ústavu T. G. Masaryka zpřístupněna

Part of the Historical Fund of the T. G. Masaryk Institute Accessible to the Public

*Michaela Tydlitátová / Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.,
(the Masaryk Institute and Archive of the ASCR), Bořivoj Tydlitát /
IBM Česká republika, s. r. o. (IBM Czech Republic)*

Resumé:

V textu je představena sbírka starých tisků z knihovny prvorepublikového Ústavu T. G. Masaryka. Rozsáhlá a pestrá sbírka čítající přes 11 000 svazků vydaných v období 1501–1800, převážně z nákupu sběratele Rudolfa Hirsche, je nově přístupná poprvé od roku 1938. Protože původní uspořádání knihovny bylo ztraceno/zničeno, je popsána metoda indexace použitá pro orientaci ve fondu a způsob využití svobodného software v projektu Databáze starých tisků v knihovně ÚTGM. Již revidovaná část výsledků je veřejně přístupná včetně fotografické dokumentace na webové stránce projektu <http://oldprint.mua.cas.cz>.

Klíčová slova: staré a vzácné tisky, Ústav T. G. Masaryka, Rudolf Hirsch, zpracování netříděného fondu, svobodný software

Summary:

The text presents the collection of early printed books from the library of the T. G. Masaryk Institute (founded during the 1st Czechoslovak Republic era). Extensive and wide-ranging collection numbering over 11 000 titles published in the period between 1501–1800, mostly from the purchase of the collector Rudolf Hirsch, is accessible for the first time since 1938. The original library arrangement was lost/destroyed and so the text describes the method of indexing used for the orientation in the fund and the using of free software in the project The Database of Rare Books in the Collections of the Institute of T. G. Masaryk. Revised part of the results is publicly accessible (including photographic documentation) on the project website <http://oldprint.mua.cas.cz>.

Keywords: early printed books, T. G. Masaryk Institute, Rudolf Hirsch, processing of non-classified collection, free software

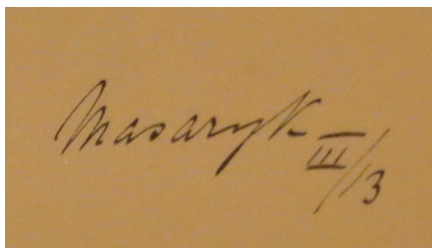
Obr. 1
T. G. Masaryk ve své knihovně na Hradě, 15. února 1920 (Archiv Ústavu T. G. Masaryka v péči Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i., fond TGM, inv. č. od. 11b/5)

TGM a knihovna – je málo reprezentativních publikací věnujících se prvnímu československému prezidentovi, kde bychom zároveň nenašli fotografii Masaryka v jeho knihovně na Pražském hradě, tentokrát v roli pozorného, ba usebraného čtenáře. Obraz nám tak odkrývá počátek příběhu neobyčejné sbírky. Nejen totiž, že samotná osoba prvotního majitele ji povyšuje na unikátní, ale navíc – málokterý fond se může vykázat tak bohatým pramenným souborem a rozmanitými osudy lidí s ním spojených. A snad žádná jiná knihovna tak dokonale nekopíruje politické změny v našem státě – a tedy i jejich vliv na to, zda bude knihovně projevován skutečný zájem, či bude předmětem nevraživých společenských tendencí, nebo, bohužel, jen prosté lhostejnosti.

Historie knihovny Ústavu T. G. Masaryka: sbírka nejen prezidentská

„V zájmu [o knihovnu] se spojili vášnivý čtenář, milovník knih a zkušený pracovník s knihou,“ z pohledu nám neznámého popisuje státníka jeho osobní tajemník Antonín Schenk.¹ Základem knižní sbírky byla Masarykova knihovna „profesorská“, kterou budoval za svého pedagogického působení v Praze a ve Vídni a dále rozšiřoval za svých válečných pobytů zejména v Ženevě a v Londýně; menší soubor se pak nashromáždil také za jeho pobytu v Americe. Jen „osud jeho sbírky ruské byl tragický, ztratila se ve víru doby“.²

Obr. 2 Typický podpis T. G. Masaryka na předšádce svazku z jeho soukromé knihovny. Jiným označením vlastnictví, které prezident používal, bylo řecké písmeno psi (ψ). (Zdroj: archiv autorů)

V roce 1919 byla knihovna instalována na Hradě a vyžádala si stálé zaměstnance: stala se **Studijní knihovnou prezidentskou**. Pod výborným vedením, s propracovaným akvizičním programem, zpracován dle detailní tematické klasifikace³, fond rostl a košatěl, doplňován Masarykovými objednávkami k tématu, na kterém právě pracoval. Významným zdrojem akvizice byly i velkorysé zahraniční dary. Na rozšiřování knihovny, kromě pravidelného rozpočtu, přispívala hlava státu také ze svého prezidentského platu.

Budoucnost své dosavadní vědecké práce a svých sbírek zabezpečil T. G. Masaryk založením nadace: dne 23. července 1932 podepsal Věnovací listinu, kterou byl zřízen **Ústav T. G. Masaryka (dále Ústav nebo ÚTGM)**.⁴ Pod jeho ochrannými křídly se měly už navěky skrýt a dále systematicky rozvíjet soukromá knihovna i archiv a k nim přičleněné tzv. *muzeum darů*, jež Masaryk dostal za svého prezidentského působení. V té době se už činnost Ústavu mohla opřít o pramenný základ knihovny čítající 70 000 svazků.

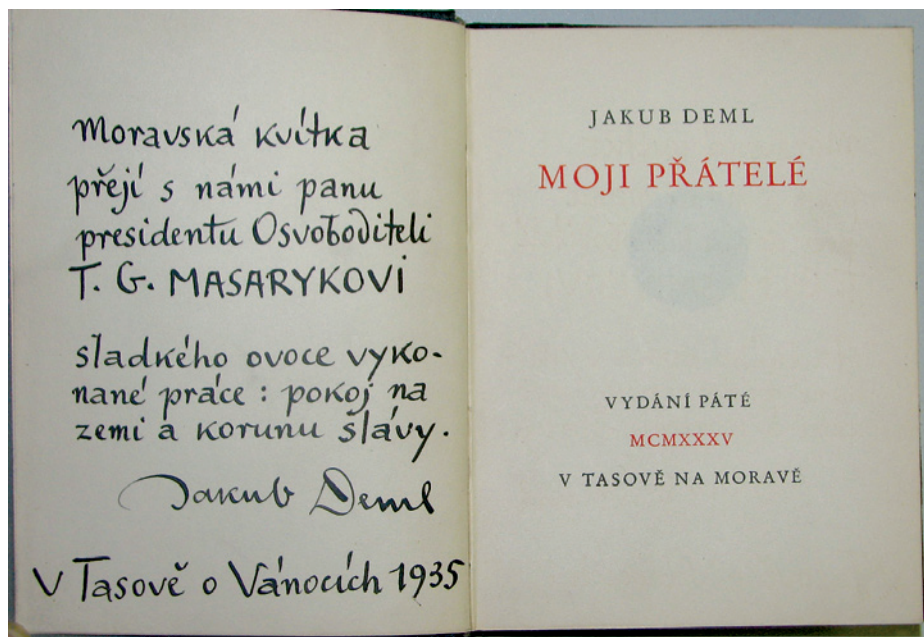
¹ *Z pamětí Antonína Schenka*, in: [Broklová 2002] s. 211. – Rozsáhlý rukopis pamětí Masarykova osobního tajemníka Antonína Schenka (1896–1970) je uložen v Národním archivu v Praze [SCHENK].

² [Odrščil 1937] s. 35.

³ Tamtéž, s. 37–38; knihy jsou dle této klasifikace označeny písmenným kódem dosud.

⁴ Mnohem podrobněji k historii Ústavu T. G. Masaryka [Broklová 2002]; [Zumr 2012].

Zprvu se neměnilo mnoho: v intencích zakladatele pečoval Ústav o svěšené celoživotní dílo a podílel se na činnosti vědecké a publikační. Knihovna byla stále vnímána jako prestižní osobní fond; později se Masarykem vybraná část spolu s hlavním dílem archivu přestěhovala na zámek Lány. Přes veškeré snahy se však Ústavu TGM – jako nezávislé instituci – nepodařilo v průběhu let prosadit výstavbu vlastních prostor, takových, které by skýtaly lepší podmínky pro vědeckou práci a umístění tehdy již obrovského celku knižního a rozsáhlého archivu i zpřístupnění těchto sbírek veřejnosti. S lítostí tak dnes můžeme pohlédnout na nikdy nerealizované, monumentální a precizní návrhy nové budovy ÚTGM na Letné, jež vzešly od vítězů architektonické soutěže Josefa Gočára⁵ a Bohumíra Kozáka⁶.

Obr. 3 Jedna z četných dedikací autora T. G. Masarykovi, zde od Jakuba Demla (Zdroj: archiv autorů)

V den úmrtí T. G. Masaryka dosáhl počet zapsaných svazků čísla 107 239; to ostatně dokládá tlustá čára v přírůstkovém seznamu s datem 14. 9. 1937. Knihovna se opět rozšiřuje: hlavními zdroji akvizice jsou nyní soukromé knižní sbírky významných osobností první republiky. K obohacení fondu tak přispěly například knižní pozůstalosti Jana Herbena i později Masarykova literárního tajemníka V. K. Škracha či Emanuela Rábla

⁵ Josef Gočár, 1880–1945, významný český architekt a urbanista, profesor, rektor Akademie výtvarných umění v Praze. Mezi jeho projekty patří například dům U Černé Matky Boží v Praze, lázeňský dům v Bohdanči, kostel sv. Václava v Praze-Vršovcích nebo urbanistické řešení města Hradec Králové.

⁶ Bohumír Kozák, 1885–1978, český architekt, představitel funkcionalismu, teoretik architektury a ochránce památek. Autor komplexu Masarykových domovů v Praze-Krči (dnes Thomayerova nemocnice), paláce Luxor v Praze a dalších funkcionalistických staveb.

Obr. 4 Vlastnické razítko ÚTGM a razítko „Rudolf Hirsch“ na titulní straně. – REDLICH, Pavel Roch. Spiegel des Prägerischen Elends [...]. Gedruckt zu Prag: in der Carolo-Ferdinandeischer Buchdruckerey, [1682]. (Zdroj: archiv autorů)

a dalších. Nad jiné však, jak početně, tak i kvalitou, jeden celek nesporně vyniká: na podzim 1938, již na sklonku svých šťastných dní, zakoupil ÚTGM knihovnu soukromého sběratele Rudolfa Hirsche⁷. Zapomenutý životní příběh muže, který byl sekretářem filozofa Franze Brentana, obdivovatelem fenomenologie, jenž namísto slovných univerzit, kde se habilitovali jeho přátelé a spolužáci, volil cestu naprosté věrnosti pouze své soukromé knihovně v rodné Plzni, byl popsán již dříve.⁸ Spolu s ním se tak znovu oživila i historie této jedinečné knižní sbírky – právě o ní ale až později.

⁷ Rudolf Hirsch, 1880–1934, filozof a bibliofil, majitel unikátní knižní sbírky. Podrobněji viz literatura v následující poznámce.

⁸ [Tydlitátová 2005a]; [Tydlitátová 2005b]; [Tydlitátová 2006]; [ÚTGM], sign. IX–28, k. 127.

Nepohodlná a podezřelá instituce, za jakou byl ÚTGM v období dvou nadcházejících totalitních režimů považován, prošla martyriem šikany, zatýkání, věznění i poprav. V roce 1941 byl Ústav přepaden gestapem, sbírky byly zabaveny a příkazem říšského protektora přesunuty do Klementina. Nebylo to ale první stěhování – těsně před začátkem války zakoupil ÚTGM dům v Bubenči, kam se narychlo z Hradu a Lán instituce přestěhovala. Kromě lidských osudů zasáhly válečné události i fondy ÚTGM: mnohé svazky zmizely v knihovně říšského protektora, v semináři východoevropských dějin Německé univerzity nebo byly zaslány do Pruské státní knihovny. Unikátní příručková díla se pod vedením německých knihovníků včlenila také do fondů Universitní knihovny v Praze.

Poválečný vývoj dal ústavu jen krátkou šanci na zotavení. ÚTGM získal znovu dům v Bubenči a počaly se – byť velmi zdoluhavě – navracet sbírky knihovny i archivu. Nucené přesuny ale neskončily; zároveň po Únoru 1948 slábla naděje na zachování samostatné existence instituce v důstojném přístřeší. ÚTGM se stěhoval nejprve do Kramářovy vily na Letné a v roce 1951 do přízemních prostor bývalé České spořitelny na Národní třídě, pozdějšího sídla vznikající Československé akademie věd. Fondy se tříštily, vědecká práce ustávala.

Počátkem roku 1953 se nevraživost vůči ÚTGM změnila v útočnou kampaň – cíleně ovšem připravovanou již delší dobu. O likvidaci Ústavu rozhodl v lednu 1954

Obr. 5 Víte, jak knihu najít? Fond ÚTGM ve skladišti knih ve Verdunské ulici č. 9, Praha-Bubeneč, 1948. Během následujících šesti let se bude knihovna stěhovat ještě třikrát a znovu i v dalších letech. (Zdroj: Archiv Ústavu T. G. Masaryka v péči Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i., fond ÚTGM, sign. 6314/3)

politický sekretariát ÚV KSČ (nikoli tedy státní instituce). Návrh k usnesení uváděl: „Ústav T. G. Masaryka, knihovna, archiv i sbírky darů a památek nemají dnes žádný tvořivý význam a jejich existence je nežádoucí“.⁹

Knihovna ÚTGM mezi lety 1954 a 1990

Pověřená likvidační komise¹⁰ dostala za úkol rozdělit knihovnu a archiv ÚTGM dle vypracovaného návrhu do 15. července 1954. Nařízené přesuny fondů nebyly rozhodně maličkostí: připojením Hirschovy knihovny a několika dalších menších celků i zápisem nových přírůstků po válce dosáhla knihovna ÚTGM úctyhodného rozsahu přes 200 000 svazků.¹¹ Zpráva o provedené likvidaci s datem 6. prosince 1954¹² vyčísluje počty předaných knih následovně:

- do Ústavu dějin KSČ v Rytířské ulici 75 140 knih,
- do knihovny ČSAV 84 427 svazků,
- do Univerzitní knihovny v Praze 35 024 knihy,
- do Národní knihovny 10 020 bohemikálních knih.

Do Ústavu dějin KSČ se tak dostala nejpozoruhodnější část Masarykovy knihovny, již zmíněná „profesorská“, s četnými dedikacemi a poznámkami, „uchráněna“ zde zůstala i tzv. bolševická a protibolševická literatura. Spolu s tím sem zmizel i archiv ÚTGM. Podíl, který připadl Národní a Univerzitní knihovně, obsahoval podstatnou část historického fondu (staré tisky do roku 1800), které vybrali dr. Urbánková a dr. Chaloupka. Největší objem knih získala tehdejší Základní knihovna ČSAV, která ovšem „neměla právo výběru“.¹³ Ani zde však nechyběly staré tisky. Jak se postupem času ukázalo (a ukazuje), „rozparcelování“ knihovny ÚTGM bylo nelogické a nešetrné. Nerespektovalo oddělení historického fondu od nově shromažďované produkce, zachování původních celků soukromých knihoven, pohromadě se nepodařilo zachovat ani obrovský fond periodik. Rozpadlé na jednotlivé části a uložené v různých knihovnách zůstaly tisíce vícesvazkových děl, o edicích a tematické struktuře nemluvě.

Doba, která nepřála lidem ani knihám, se snažila vymazat povědomí o pouhém náznaku existence instituce spojené se jménem prvního prezidenta. Již tehdy se projevil správci dobří a špatní: u těch druhých najdeme vskutku důkladně začerněná původní razítka, vymazané provenience, přeškrtnuté štítky s tematickým značením. Během let došlo také k dalším přesunům: asi po dvou letech od skončené likvidace se znovu vyčlenilo z knih uložených v Ústavu dějin KSČ přibližné jádro Masarykovy knihovny.¹⁴ Oddělený fond, přisouzený Národní knihovně, zůstával ještě mnoho let z důvodu nedostatku

⁹ Usnesení politického sekretariátu ÚV KSČ o likvidaci Ústavu T. G. Masaryka ze dne 25. ledna 1954, citováno in: [Broklová 2002], s. 162; viz také [Zumr 2012], s. 26–27.

¹⁰ Komise pracovala v tomto složení: Bohumil Pelikán z Ústavu dějin KSČ, Rudolf Pittermann za Ministerstvo školství a Jaromír Jirkovský z Univerzitní knihovny. Blíže viz [Zumr 2012], s. 27.

¹¹ Knih zapsaných v prvotní evidenci bylo přibližně 208 000, tj. 205 000 původního „základního“ přírůstkového seznamu, ostatní ve dvou seznamech poválečných; vedle toho existovalo neurčené množství nezapsaného fondu (odhadem několik tisíc). Ztráty mezi lety 1941 a 1954, popř. v letech následujících, nebyly nikde blíže dokumentovány a všechny prameny i literatura uvádějí počty svazků jen odhadem.

¹² Zpráva o provedené likvidaci Ústavu T. G. Masaryka včetně jeho soukromé knihovny, sbírek darů a památek, citováno in: [Broklová 2002], s. 164–165, dokument č. 29.

¹³ Zpráva pracovníka Národní knihovny Jaromíra Jirkovského o knihovně Ústavu T. G. Masaryka, citováno in: [Broklová 2002], s. 166–167, dokument č. 30.

¹⁴ Tamtéž.

prostor ve sklepě v Rytířské ulici. V roce 1971 byl převezen do depozitáře tehdejší Státní knihovny ČSR (dnes Národní knihovny ČR) v Nučicích a posléze do Postoloprť.¹⁵

V druhé polovině 60. let 20. století svítila naděje na obnovení ÚTGM, bohužel ale byla pouze krátkou epizodou: na zasedání vrcholného orgánu ČSAV v červnu 1969 byl návrh na přidružení ÚTGM k Filosofickému ústavu vyškrtnut na poslední chvíli z programu. Diskuse se však již dříve zahájila kolem knihovny: z iniciativy především Základní knihovny ČSAV byla v polovině roku 1967 svolána schůzka zástupců institucí, které měly v držení „masarykovské“ fondy. V zápise dalšího jednání v roce 1968 nás upoutá proměna počtu svazků oproti roku 1954 (srov. údaje výše), které jednotliví správci udávali: Ústav dějin KSČ 30 000 svazků, tehdejší Státní knihovna ČSSR (tj. Universitní a Národní) 70 000, Základní knihovna ČSAV 110 000 svazků. Myšlenka sjednotit hodnotný celek se rychle ujala, byla navržena zvláštní komise Ministerstva kultury a informací ČSSR, plánoval se podrobně i rozpočet – ale po roce 1970 vše skončilo návratem k výchozímu stavu. Na dlouhá desetiletí od doby likvidace ÚTGM ztratila tak prezidentská knihovna s bohatým a profilovaným fondem možnost vstoupit vůbec do povědomí veřejnosti, ať už vědecké či laické.

Knihovna ÚTGM po roce 1990

Spleť právních vztahů, nepříznivé finanční podmínky, odklady a neochota vlivných – ač s jasnou vizí, v novém demokratickém státě se ÚTGM¹⁶ obnovoval velmi nesnadno. To platí i o konstituování pozdějšího Masarykova ústavu AV ČR (dále jen MSÚ),¹⁷ který převzal funkci správce sbírek (jejich majitelem je stále ÚTGM, od roku 1998 obecně prospěšná společnost). Podobně komplikované bylo navrácení knih. Valná většina se vrátila, avšak v několika etapách a nikoli záhy (v tomto ohledu měl archiv šťastnější osud). V roce 1996 převzal MSÚ část deponovanou v Národní knihovně ČR, resp. v depozitáři v Postoloprtech (cca 47 000) svazků; tento díl bylo možno umístit do depozitáře Okresního archivu v Rakovníku. V depozitářích budovy v ulici Na Florenci, kam MSÚ v září 1999 po všech provizoriích přesídlil, našly své (prozatím) stále místo fondy navrácené Knihovnou AV ČR (cca 97 000 svazků). V neprospěch MSÚ zasáhlo však paradoxně rozhodnutí vlády ČR z roku 1991 předat z Ústavu dějin KSČ bývalou cennou „profesorskou“ část Ústřední knihovně Univerzity Karlovy (UK); přes veškeré námitky vedení ÚTGM se tento fond odstěhoval do depozitáře UK v Lešetících u Příbrami (cca 30–40 000 svazků).¹⁸ V letech 2002–2005 se odtud vrátila do MSÚ malá část (cca 7500 svazků) v režimu dlouhodobé výpůjčky.¹⁹ Fondy MSÚ uložené v Rakovníku se v roce 2004 přestěhovaly do nově vybudovaného depozitáře AV ČR v Jenštejně u Prahy.

¹⁵ [Zumr 2002], s. 30.

¹⁶ ÚTGM byl ve smyslu nadace obnoven na jaře 1990; zasloužil se o to i výnos prezidenta Václava Havla ze 4. ledna 1990 o jmenování odborné komise pro studium české a československé státnosti při Kanceláři prezidenta ČSSR. Blíže viz [Zumr 2002], s. 32–33.

¹⁷ Zřízení Masarykova ústavu v rámci AV ČR schválil 22. listopadu 1994 na svém zasedání Akademický sněm AV ČR s účinností od 1. dubna 1995. V roce 2006 se MSÚ spojil s Archivem AV ČR v jeden akademický ústav s nynějším názvem Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i.

¹⁸ Údaje o počtu svazků ve správě Ústavu dějin KSČ, později Univerzity Karlovy, se v průběhu let měnily, viz např. [Broklová 2002], s. 55, pozn. 13. Webová stránka Archivního a depozitního střediska UK Lešetice v současnosti uvádí „přibližně 25 000 položek“. Citováno z <http://www.cuni.cz/UK-3589.html>.

¹⁹ [Broklová 2002], s. 52–53; [Pavelková 2004].

Sečteme-li počty knih, je jasné, že nově konstituovaná knihovna, ač velmi rozsáhlá, už dřívějších rozměrů nedosáhne. Kdy, kde a jak se počty jednotlivých celků od roku 1954 změnily, není možné zjistit. Ucelený a fungující organismus se rozbil – a na nás je teď dát ho dohromady.

Rekonstrukce fondu: východiska a předpoklady

Na počátku roku 2010 měl Masarykův ústav a Archiv AV ČR (dále jen MÚA) ve správě přibližně 160 000 svazků ve dvou depozitářích (pražském a mimopražském), fond více než šestkrát stěhovaný z dvakrát likvidovaného ústavu, netříděný, jehož původní uspořádání bylo ztraceno, kde nebylo možné zjistit ztráty, obsahující jak část původní Masarykovy knihovny, tak mnohé větší i menší soukromé celky – to vše mezi sebou dokonale promíchané. Představte si 160 000 dílků – jak z nich složíte alespoň nějaký obraz?

K tomu dlužno dodat, že personální obsazení knihovny, již od počátku velmi slabé, se od roku 2010 snížilo na jednu pracovní sílu. A kromě popsání zde existuje přirozeně i nová knihovna akademického ústavu budovaná od roku 1995 – a ta vyžaduje svůj čas taktéž.

Od počátku bylo navíc jasné, že rekonstrukce knihovny ÚTGM není úkolem standardním, už vůbec ne ve smyslu žádosti o jakékoli finanční příspěví: všechny dotační programy totiž počítají s fondem, který má přinejmenším „svoje signatury“, je ucelený, popsatelný, dohledatelný – a zde nic takového nebylo možno slíbit. Výběrová komise programu Národní a kulturní identity (NAKI) MK ČR vyřadila žádost s odůvodněním, že zpracování fondu Masarykovy knihovny nepřináší přece žádnou inovaci. Chmurné vyhlídky nám stvrdily i nezávislé kapacity knihovnické: po chvíli strávené v depozitářích radily pouze účast v projektech, které by dalece přesáhly české poměry. Úvahy na toto téma vyústily nakonec v úmysl pomoci si sami: vyzkoušet novou metodiku na relativně malém celku. Projekt vznikl „od domácího stolu“ – mohu snad prozradit, že je výsledkem spolupráce manželské dvojice, knihovnice a programátora (zde pouze dobrovolníka).

Vlastní záměr byl zúžen na objem nejcennější části historického fondu. Několik set starých tisků pocházelo z účelové akvizice ÚTGM, popřípadě (v nepatrném rozsahu) od jiných soukromých vlastníků a z původní knihovny T. G. Masaryka. Valná většina má ale původ v knihovně Rudolfa Hirsche. Knihovna sama obsahuje 60 000 svazků; je shromážděna s pečlivostí fenomenálního bibliofila zejména z antikvariátů a soukromých odprodejů evropského formátu. Ohromující je skutečnost, že šestinu fondu tvoří staré tisky (1501–1800) v nevidané pestrosti: filozofie spolu se sociologií a psychologií, teologie, právní vědy a politologie, státopěda i ekonomie, dějiny jednotlivých zemí, kulturní historie a antropologie, rozsáhlé soubory beletrie mnoha jazyků a vydání, dramatická tvorba a literární kritika, memoáry, ale též, i když v menší míře, spisy lékařské, balneologie, botanika, biologie, matematika a astronomie, geografie, architektura, nalézáme zde rozsáhlý soubor z období Velké francouzské revoluce, sbírku napoleonik, dějiny zednářství, kolekci atlasů a jiné a jiné. S celkovým počtem cca 11 500 starých tisků je tedy MÚA správcem největšího historického fondu mezi akademickými ústavu.

Staré tisky byly (naštěstí!) od počátku fyzicky odděleny od ostatního „mladšího“ fondu, i když jednotlivě se ještě na různých místech depozitářů nacházely. Bohužel však kvůli několikaletému časovému odstavu v navracení knih byly umístěny ve dvou lokalitách – Na Florenci a v Rakovníku, později v Jenštejně u Prahy. V letech 2002–2005 byl historický fond z větší části srovnán formátově a zároveň se kompletovaly (pokud se ovšem našly) díly a svazky, popřípadě souborná vydání a edice. Nemohu než zmínit knihovnickou banalitu – kompaktní regály určitě šetří místo, ale nepočítají s tím, že nesignovaný zpřeházený fond je v nich „ztracen“. Třídění fondu v moderním depozitáři

v Jenštejně bylo nepoměrně časově i technicky náročnější než v Rakovníku na velké ploše s klasickými regály – lidská paměť totiž funguje v tomto případě vizuálně a jednoduše: litá kovová stěna vám jakýkoli obraz knih zmátek dokonale. Nehledě na to, že použitelná je jedna ulička – ale vy potřebujete prohledávat současně deset dalších...

V depozitáři Na Florenci se soustředily postupně nacházené bohemikální tisky a cizojazyčná bohemika (ta jediná prošla z malé části katalogizací v programu Clavius) a do Prahy se rovněž převezly veškeré tisky 16. století a rukopisy. Výjimkou v uložení byly prvotisky z Hirschovy knihovny (devět v osmi svazcích) od roku 1954 deponované v Národní knihovně ČR.

Pro další práci s tímto vyčleněným fondem byla podstatná jakákoli další sekundární evidence. Té nebylo mnoho. V roce 2006, tedy po více než padesáti letech, byl vrácen z Archivu NK ČR původní ručně psaný přírůstkový seznam (41 svazek, 205 000 zapsaných jednotek), spolu s některými dalšími archivními doklady. Žádný katalog ovšem neexistoval, resp. část katalogizačních lístků se vrátila, ale – zkoušeli jste někdy přidělit lístek z katalogu knize, o které nevíte, zda ji máte, a pokud ano, tak kde se na třech kilometrech depotních polic nachází? Kromě přírůstkového seznamu zde byl také k dispozici strojpisný seznam dr. Bohumíra Lifky, který jsme obdrželi od pracovníků Knihovny Akademie věd v roce 2002.²⁰ Obsahuje část knižní pozůstalosti Rudolfa Hirsche a některých jiných starých tisků z knihovny ÚTGM, spolu s tisky 19. století, celkem 1716 položek, dříve uložených v depozitáři Jirny. Bohumír Lifka zde objevil neuspořádaný a zajímavý celek (jméno Rudolf Hirsch nepochybně znal), knihy seřadil a očísloval a vyhotovil stručný soupis.

172 257	Nizerges Gaertius	De vita et moribus philosophorum.	Seb. Gryphing 1559
172 258	Hergens	Émés de lores en grec et en françois avec des observations sur les... questions de la métaphysique...	Musé D. France 1763
172 259	Morian, Maria Sibilla	Encycarum ortus, alimentum et paradosa metamorphosis...	J. Osterweyck 1763
172 260	Petrarca- Velutello, Alessandro	Il Petrarca con l' esposizione di G. F. V.	Musé 1759
172 261	Lampieri, Camillo	Tobbia ovvero Della educazione.	Cagliari Stamperia Reale 1774
172 262	(Hus, Jan)	(Postylla). Tercio bes fidei. lista pro I. dila.	(Praha) Chelantych (1561)
172 263	Jakobellus Jey, Seb. (= Jakobek z Stbra)	Hus, damnatus...	(Praha) Prague Chelantych (1561)
172 264	Hölf, Christian	Mathematisches Lexicon...	Leipzig J. F. Gleditsch 1716
172 265	Cygnatus, Joannes Bapt.	De exemplis illustriam virorum civitatis...	Musé Nic. Vignatimus 1554 (Londra)
172 266	Christo, Lodovico	Orlando Furioso. (transl. by John Harington)	(John Harington) 1600

Obr. 6 Část stránky přírůstkového seznamu knihovny ÚTGM; staré tisky z knihovny Rudolfa Hirsche byly v tomto svazku zapsány přibližně mezi čísly 170 000 a 175 000 (Zdroj: knihovna ÚTGM ve správě Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i.)

²⁰ *Inventarium librorum vet. usque ad annum MDCCC. Instituti T. G. Masarykiani collectionis Rudolphi Hirsch qui in Bibliotheca Fundamentali Academiae Scientiarum Pragensis suo tempore asservabantur, compilatum mense VIII. anni MCMLXVIII.* Strojepis, autor (Bohumír Lifka) neuveden. Kopie uložena v knihovně MÚA.

V závěru shrneme: na začátku roku 2010 se historický fond o objemu předpokládaných 10–11 000 svazků nacházel ve dvou depozitářích, z větší části jen utříděný dle základních kritérií, nepropojený s žádným katalogem, pouze zachycený v přírůstkovém seznamu ÚTGM a nepatrným dílem taktéž v seznamu B. Lify. Asi 300 svazků bylo již dříve katalogizováno v programu Clavius.

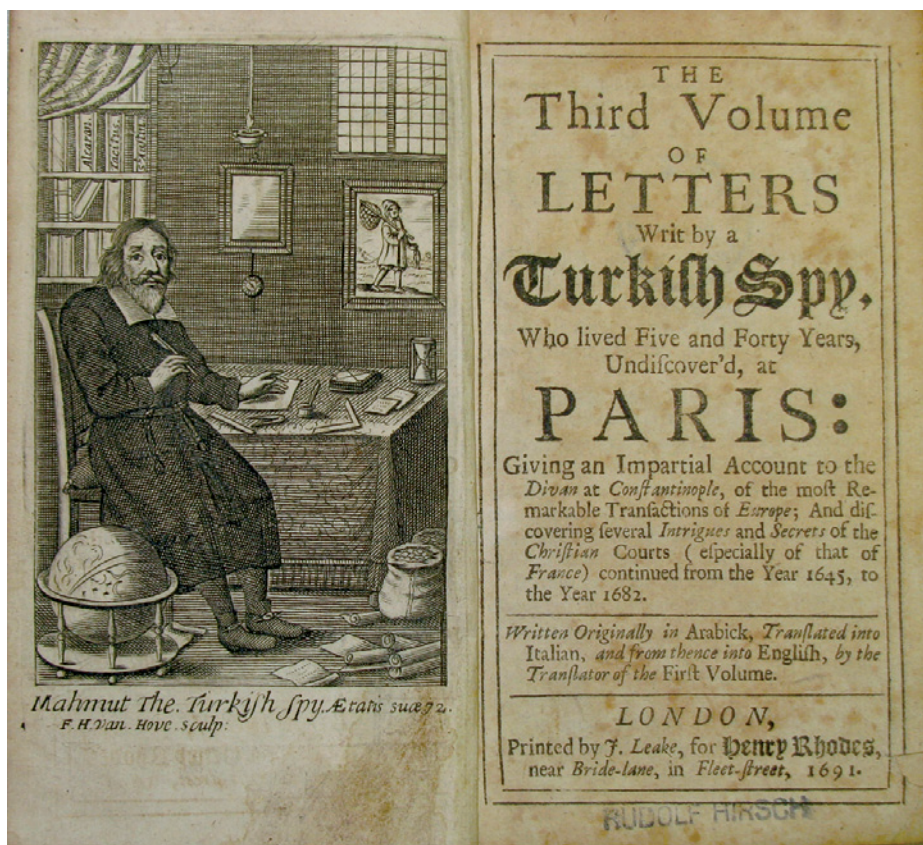

Obr. 7 GHERARDINI, Giovanni Battista. *La Chine mieux connue [...]. Paris: Ponthieu, an V [1796/1797].* (Zdroj: archiv autorů)

Metodika indexace historického fondu

Vzhledem k výše popsaným podmínkám jsme hledali jinou, jednodušší metodu, která dovolí dosáhnout alespoň základní orientace ve fondu. Nazýváme ji **indexací**, aby bylo zřejmé, že nejde o katalogizaci ve smyslu knihovnických norem. Cíl byl jasný: **vytvořit index – databázi, která se podobá stručnému katalogu**, dovoluje ve fondu hledat a pro přesnější identifikaci obsahuje fotografie, především titulních stran. Indexace historického fondu se tak měla stát pilotním projektem pro případné pozdější indexování celého fondu.

Metoda využívá toho, že fond je definovaným způsobem umístěn v depozitářích, je k dispozici poměrně pečlivě vedený přírůstkový seznam a svazky jsou většinou řádně označeny přírůstkovými čísly. Kombinací dat pořízených z přírůstkového seznamu a z fyzické inventarizace fondu je tedy možné vytvořit užitečné záznamy spojující identitu svazku s jeho umístěním. Základem metody je pořízení **tří souborů dat**: přepis původního přírůstkového seznamu do digitální podoby, fyzická inventarizace knih v depozitáři a evidenční fotodokumentace.

Obr. 8 The Third Volume of Letters Writ by a Turkish Spy [...]. London: J. Leake, 1691. – Jeden z osmi svazků satirického díla – sbírky fiktivních dopisů, mnohokrát vydávané. Autor prvního dílu: Giovanni Paolo Marana, u dalších dílů je autorství nejasné. (Zdroj: archiv autorů)

K nim blíže:

1. Do digitální podoby se přepisují údaje, které (zpravidla) obsahuje přírůstkový seznam, tj. přírůstkové číslo, autor, název, místo, nakladatel a rok vydání.
2. V depozitáři se při inventarizaci vytvářejí elektronické záznamy o knihách v takovém pořadí, jak jsou umístěny na regále a v polici (za předpokladu, že knihy jsou už předem utříděné dle základních kritérií a „nehýbe se“ s nimi). Soubor dat obsahuje pozici knihy, přírůstkové číslo, dokumentaci fyzického stavu a některé jiné údaje.
3. Pro účel evidenční fotodokumentace se pořizují snímky titulních stran, popřípadě se dokumentují další části knihy. Identifikační čísla fotografií jsou rovněž součástí dat z depozitáře.

Přírůstkové číslo jednoznačně identifikuje položky jak v přírůstkovém seznamu, tak v inventarizačním seznamu. Jinými slovy: **je možné propojit obě tabulky s použitím přírůstkového čísla jako klíče**. Při následném zpracování programem jsou automaticky přidělena pevná čísla záznamů a vygenerovány kódy umístění – jakési „dočasné signatury“. Propojením v jednoduché databázi získáme jak data z inventarizace, tak data z přírůstkového seznamu. Lze tedy dosáhnout do té doby nemožného: víme, kde kniha je a máme o ní základní údaje.

Realizace a zkušenosti

První fáze projektu, kterou byl sběr dat, se uskutečnila v roce 2010 a na začátku roku 2011.²¹ Skládala se z těchto úkolů: opis příslušné části přírůstkového seznamu, inventarizace knih v depozitáři spolu s evidenční fotodokumentací a průběžné zpracování dat.

Ručně psaný přírůstkový seznam knihovny ÚTGM se dochoval v úplnosti (viz výše). Zápisy pocházejí z let 1921–1954 a způsob evidence se během této doby měnil. Bohužel, u mnoha svazků je zápis minimální – neuvádí ani místo a především rok vydání; to samozřejmě vyloučilo možnost záznamy historického fondu vůbec identifikovat. V dalších svazcích sice tyto údaje jsou, ale chybí datum zápisu položky a i roky se v rámci jednoho svazku zpětně překrývaly – část knihovny byla zřejmě zapisována v Lánech a část na Hradě. Původ akvizice se neuvádí – nelze tedy nalézt žádnou spolehlivou identifikaci soukromých sbírek. Opis ale významně usnadnila skutečnost, že staré tisky (z Hirschovy sbírky) byly z velké části evidovány ve dvou blocích zhruba po 5000 jednotkách. Těch dalších, kvůli kterým bylo nutno procházet záznam po záznamu celý přírůstkový seznam, bylo „jen“ několik set.

Opis do tabulky v Excelu se ukázal být poměrně kvalifikovanou prací, která vyžadovala přesnost, pozornost a velmi dobrou orientaci v mnoha jazycích (Hirschův fond vyniká mimo jiné i značnou jazykovou pestrostí). Produktivita velmi kolísala podle čitelnosti zápisů a v průměru se pohybovala kolem 35 záznamů za hodinu. Celkem bylo pořízeno přes 12 000 záznamů.

Hlavní a nepracnější částí projektu byla fyzická inventarizace knih v depozitářích v Praze a v Jenštejně, spolu se zjištěním stavu fondu pro budoucí restaurátorský průzkum.²² Všechny regály a police byly označeny číselným a písmenným kódem, písmenem J (Jenštejn) a F (Praha-Florenc) se rozlišily oba depozitáře. Vybrané kategorie děl (bohemika/cizojazyčná bohemika, tisky 16. století, rukopisy) byly přefazovány do samostatně identifikovaných sbírek se speciálním označením. Průběžně ovšem probíhalo základní třídění druhé poloviny fondu, které vlastní inventarizaci poněkud pozdrželo, bylo ale důležité zejména pro vyčlenění mnoha tisků mladšího období promíchaných s historickým fondem.

Údaje v této druhé tabulce zpracované opět v Excelu, obsahovaly umístění svazku, identifikaci vícesvazkových děl, kód tematické klasifikace původní knihovny ÚTGM, jazyk díla a znak pro rozlišení jednotek sbírky Rudolfa Hirsche od jiných. Poznámky označovaly fyzický stav, možné přínavky, nejasnosti sekundární evidence, někdy i zajímavý obsah. Zároveň byla pořízena digitální fotografie titulní strany, popř. dalších – dokumentující špatný fyzický stav, vložené poznámky apod. Rozsah dat pořizovaných o každé knize byl záměrně omezen; jakékoli jeho rozšíření nad daný rámec by totiž podstatně ovlivnilo základní cíl: získat údaje přirozeně kvalitní, ale především rychle dostupné.

V depozitáři jsme pracovali dva: knihovník a student, jeden mezi regály, druhý u notebooku. Celkem bylo inventarizováno přes 11 500 záznamů. Činnost je to jednotvárná, ale náročná na pozornost: odstranit následky chybně nadiktovaného čísla fotografie nebo knihy představuje další hodinu přehazování svazků a posouvání tabulky; všem se pak v noci zdálo o šestimístných číslech. Jste-li sehraní, je možné tímto způsobem „zpracovat“ 40–60 svazků za hodinu.

²¹ K této fázi projektu viz také [Tydlitátová 2012].

²² Podpořeno grantem MK ČR v rámci výběrového dotačního řízení Knihovna 21. století na rok 2010.

Obr. 9 RUSCELLI, Girolamo. *De' commentarii della lingua italiana libri VII. [...].* Venezia: Damian Zenaro, 1581. Viz oldprint.mua.cas.cz, číslo záznamu: 2079. (Zdroj: archiv autorů)

Digitální zpracování dat prováděl autor článku jako dobrovolník, a to průběžně, vždy po každé nové dávce dat (použité metody jsou podrobněji popsány níže). Součástí zpracování byla konverze dat z Excelu do jednoduchého textového tvaru, převod digitálních fotografií, kontrola a oprava chyb, aktualizace polí (např. kód umístění), uložení dat do systému pro správu verzí a nové generování databáze. Při konečném zpracování bylo v přírůstkovém seznamu identifikováno 11 330 inventarizačních záznamů, tj. bylo dosaženo úspěšnosti přes 98 %, s tím, že většina zbývajících svazků nemá přírůstkové číslo – buď jde o torza a titulní strana chybí, nebo jsou to svazky, které pravděpodobně nebyly do přírůstkového seznamu nikdy zapsány.

Výsledkem zpracování sebraných dat je **index** – databáze, která byla pro interní použití konvertována do dokumentu tabulkového procesoru Microsoft Excel nebo Open Office Calc. Tabulka je provázána se soubory fotografií přes hypertextové odkazy, na které lze kliknout a příslušný obrázek se otevře. Běžné funkce tabulkového procesoru, jako je hledání, třídění a filtrování dat, dovolují s fondem účinně pracovat – poprvé po uplynutí několika desetiletí lze vyhledávat dle různých kritérií, či vybírat celky například dle jazyka nebo tematické klasifikace, najít rozdělená vícesvazková díla, vyhledávat duplicity; bylo možné znovu ověřit a zrevidovat původní seznam B. Lifky, doplňovat neúplné či chybné záznamy a doložit stav knihy pro případný restaurátorský zásah dle fotografií atd. – to vše většinou bez nutnosti fyzického přístupu k fondu. Pro složitější vyhledávání nebo výpočet statistik se použil textový tvar indexu pomocí nástrojů příkazové řádky nebo jednoduchých jednoúčelových programů.

Obr. 10 [FERNANDEZ, Juan Patricio]. *Neuer Welt-Bot, mit sich bringend eine wahrhafte Historie Einiger von denen Patribus der Gesellschaft Jesu in Paraquaria neubekehrten Völcker [...].* Wienn: Paul Straub, 1733. (Zdroj: archiv autorů)

Revize a zpřístupnění: další fáze projektu

Index starých tisků získaný v první fázi projektu obsahoval přirozeně množství nedokonalostí různého původu: chybný či neúplný přepis textu přírůstkového seznamu, dobře opsané, avšak chybné záznamy už původní, nesprávná přírůstková čísla, nedostatečně

kvalitní fotografie, neobjevené přívazky ať už v seznamu nebo v depozitáři, mnoho nejasností způsobily naprosto nesjednocené autorské údaje, chybně interpretované roky vydání a podobně. Všechny záznamy jsme se proto rozhodli revidovat a dát tak záznamům indexu dostatečnou kvalitu pro jejich zveřejnění. Tím jsme na začátku roku 2012 započali druhou fázi projektu,²³ pracnou zase z jiného hlediska.

Knihovník či student pracuje s úplnou databází nebo její částí ve formátu tabulkového dokumentu. Díky tomu, že v indexu lze hledat podle tematické klasifikace původní knihovny ÚTGM a podle jazyka díla, je možné a účelné vybírat pro revizi určité celky, ať už pro přednostní zpracování, nebo podle jazykových a odborných znalostí pracovníků provádějících revizi.

Struktura záznamu se rozšířila o dvě pole – jednopísmenný kód revize a revizní poznámku. Každý záznam je porovnán s fotografií a ve sporných (mnohých) případech se vyhledá jiný digitální záznam v zahraničních zdrojích (jako rychlá volba se osvědčil portál Karlsruheer Virtueller Katalog). Revidované „čisté“ záznamy jsou označeny kódem. Tam ovšem, kde jsou nalezeny nejasnosti a chyby a nelze je opravit bez fyzického přístupu ke svazku, je záznam označen revizní poznámkou. Ta pak slouží při „revizi revizi“ zase v depozitáři. I v této fázi platilo: záznamy lze zpřesňovat donekonečna – leč naším cílovým záměrem je především rychle utřídít a zpřístupnit do té doby nenalezitelné.

Revidovaná data byla postupně zveřejněna pomocí jednoduché webové aplikace, která podporuje obvyklé funkce vyhledávání a zobrazení záznamů. Jejich součástí je i fotografická dokumentace v dostatečném rozlišení, aby zobrazené titulní strany mohly sloužit jako zdroj informací doplňující stručné záznamy. Aplikace je dostupná na adrese <http://oldprint.mua.cas.cz> a její uživatelské rozhraní je k dispozici v české, anglické a francouzské verzi.

Z celkového počtu 11 556 inventarizovaných jednotek je v současné době zveřejněno 2771 záznamů. Kromě vlastních revidovaných položek starých tisků (2363) je zde i 408 katalogových záznamů všech tisků 16. století. Vlastní zkušenosti se zpracováním starých tisků, konzultace s kolegy a zároveň vědomí, že další fáze projektu má také své omezené možnosti finanční i časové, nás vedly v tomto směru ke kompromisu: tato nejstarší část fondu byla zpracována sice také v jednodušším, nicméně řádném katalogizačním režimu s použitím nejdůležitějších polí klasického formátu MARC21. Záznamy využívají autoritní databáze a přirozeně i zahraniční zdroje (například EDIT 16) s odkazem na tamní konkrétní položku, rozšířeny jsou poznámky provenience apod.

Postupy a nástroje použité pro zpracování dat

Od počátku bylo zřejmé, že pokud jde o informační technologie, omezený rozpočet projektu stačí pouze na nákup nejnutnější techniky. Rozhodli jsme se proto co nejvíce využívat svobodného software včetně operačního systému Linux a vývoj potřebných programů a zpracování dat řešit dobrovolnickou prací autora článku. Projekt je z informačního hlediska poměrně jednoduchý a jeho metodika se postupně vyvíjela. Nepokládali jsme tedy za účelné investovat na počátku úsilí do vývoje specializované databázové aplikace. Namísto toho každý, kdo pracoval na sběru dat a pozdější revizi, používal dobře známý tabulkový procesor, ovšem získaná data byla pak konvertována

²³ Projekt *The Rare Books Indexing Project* byl v letech 2012–2014 podpořen několika granty společnosti IBM Česká republika v programech *Community Impact Grant* a *IBM Community Grants*.

do prostého textového tvaru a ukládána do systému pro správu verzí Mercurial²⁴. Tím je uchována úplná historie všech změn – data lze porovnávat s minulými verzemi, dá se zjistit, kdy došlo k jaké změně, opravit nalezené chyby apod.

Pro práci s daty bylo vytvořeno několik specializovaných programů, které sloužily k těmto účelům:

- propojení inventarizačních dat s opisem přírůstkového seznamu,
- manipulace s obrazovými daty,
- konverze výsledného indexu do různých formátů, včetně tabulkových dokumentů pro ruční práci s daty,
- integrace revidovaných dat,
- webová aplikace pro zveřejnění výsledků.

Cyklus zpracování dat se postupně měnil. Zpočátku, během opisování přírůstkového seznamu a sběru dat z inventarizace, se z nich pravidelně generoval postupně rostoucí prvotní index. Později, při revizích záznamů, bylo nezbytné přímo editovat propojená data a sjednocovat změny pocházející od několika kolegů pracujících současně.

Samostatným oddílem druhé fáze projektu byla katalogizace tisků 16. století. Formuláře se strukturou polí a podpolí MARC21 se generovaly jako částečně vyplněné – obsahující data z indexu. Výsledné, to je doplněné a revidované formuláře byly hromadně konvertovány do prostého textu a rovněž uloženy v systému Mercurial. Veškerá data se pak integrovala do SQL databáze.

Pro konverzi tabulkových dat a pro další práci s nimi se používá tabulkový procesor OpenOffice Calc, který spolehlivě importuje i exportuje data jako prostý text i jako dokumenty pro Excel. Vlastním formátem dokumentů OpenOffice je ODF (Open Document Format), který je otevřený, tj. veřejně dokumentovaný a nezátížený různými licenčními či patentovými omezeními. Díky tomu mohl vzniknout i svobodný software pro práci s dokumenty ODF, jako například knihovna *odfpy*, která byla použita pro převod indexu do tabulkového dokumentu s hyperlinkovými odkazy na fotografie.

Pro integraci dat z různých zdrojů a pro potřeby webové aplikace slouží databáze SQLite. Její výhodou je, že nepotřebuje žádný server – celá databáze je uložena v jednom nevelkém datovém souboru a její funkce lze snadno používat například z aplikace v jazyce Python. Struktura databáze je navržena tak, aby byla slučitelná s formátem MARC21. Proto do ní lze snadno importovat celé katalogové záznamy (například ze zpracování tisků 16. století) a naopak tyto přenášet do katalogizačních systémů.

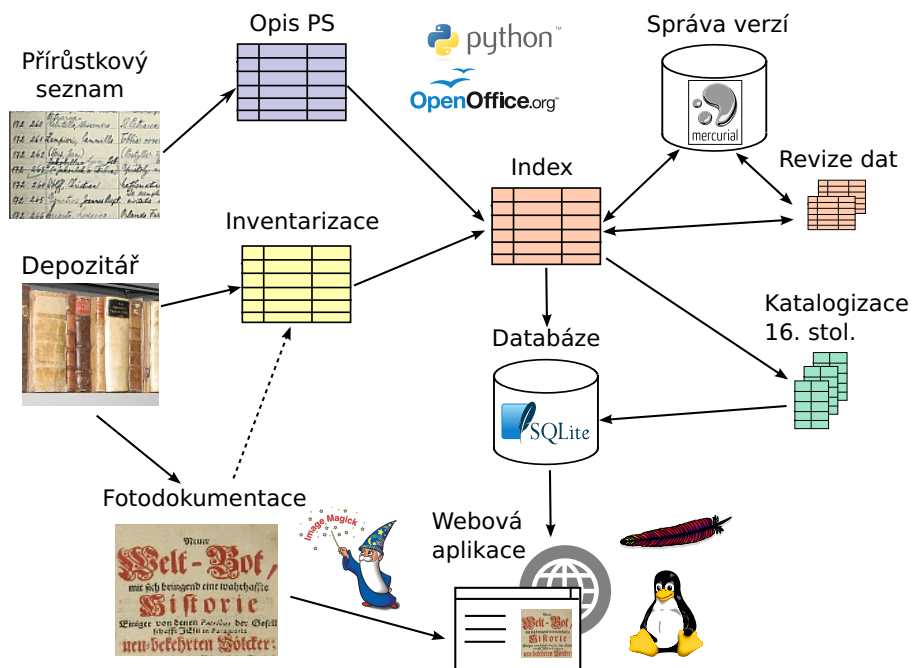
Webová stránka projektu používá server Apache s modulem *modwsgi* a vlastní aplikací, rovněž napsanou v jazyce Python, která přistupuje do zmíněné databáze.

Závěr

Jak dál? Některé budoucí záměry už nabývají konkrétních forem: k revidovaným záznamům se postupně přidávají také cizojazyčná bohemika zpracovaná již dříve v programu Clavius. V současnosti se připravuje začlenění záznamů do projektu Moravské zemské knihovny Historické fondy České republiky.²⁵

²⁴ Systém pro správu verzí je programový nástroj, který pro spravované datové soubory udržuje historii všech jejich předchozích verzí (revizí) a podporuje operace jako je sjednocení změn souběžně provedených více editory. Tyto systémy se obvykle používají při vývoji software. Podmínkou jejich plnohodnotného nasazení je, že formát spravovaných dat je prostý text.

²⁵ <https://www.historickefondy.cz>

Obr. 11 Schéma zpracování dat při indexaci s vyznačením použitého software soubory (hlavní SVG a vložené JPEG a PNG) v archivu Obr_11_zpracovani.svg.zip

Již v průběhu prováděných prací jsme se kromě úlevy nad tím, že se ve fondu vyznáme, mohli těšit i z některých nálezů: katalogizace tisků 16. století i neustálá revize dat objevila tituly, které v českých knihovnách nenajdeme, a našel se i jeden prvotisk; domněnka o cenné Hirschově sbírce s neobvyklou šíří témat byla tedy správná.

Projekt je zároveň příkladem řešení s prakticky nulovými náklady na software a informační služby díky úspěšné kombinaci aplikace svobodného software a dobrovolnické práce. A co je velmi podstatné: použitou metodiku lze aplikovat na objemově mnohem větší fond. Zda se to podaří, nevíme – vzorek metodiky ještě nezakládá jistotu té pozornosti, kterou by si prezidentská knihovna zakladatele státu zasloužila. Ale možná je to dobrý začátek.

Použitá literatura:

BROKLOVÁ, Eva, Dagmara HÁJKOVÁ a Josef TOMEŠ et al. (eds.), *Mám jen knihy a skripta, cená práce životní: 70 let Masarykova ústavu: studie a dokumenty*, Praha 2002. ISBN 80-86495-12-4.

ODSTRČIL, Oskar. *Knihy a scripta*, Masarykovo číslo České osvěty, 1937, s. 35–39.

PAVELKOVÁ, Hedvika. *Zpráva o restituci Masarykovy knihovny*, Masarykův sborník 11–12, 1999–2003, Praha, 2004, s. 566–567. ISSN 1801-6286.

TYDLITÁTOVÁ, Michaela. *Staré tisky v knihovně Masarykova ústavu AV ČR a knihovna Rudolfa Hirsche*, In: *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků* 18, 2003–2004, Praha 2005, s. 193–218. ISBN 80-7050-466-8.

TYDLITÁTOVÁ, Michaela. *Comeniana at the Library of the Masaryk Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic: Forgotten History and New Surprises*, *Acta Comeniana* 19 (43), 2005, s. 141–166. ISBN 80-7007-236-9.

TYDLITÁTOVÁ, Michaela. *Vášeň pro knihy: utajená sbírka Rudolfa Hirsche*, *Dějiny a současnost* 28, 2006, s. 30–33. ISSN 0418-5129

TYDLITÁTOVÁ, Michaela a Bořivoj TYDLITÁT. *Ne z popela, ale z prachu: první kroky ke zpřístupnění historického fondu Masarykova ústavu*. In: *Problematika historických a vzácných knižních fondů* 2011, Olomouc – Brno 2012, s. 123–130. ISBN 978-80-7053-296-6 (VKOL), 978-80-86249-63-6 (SDRUK).

ZUMR, Josef. *Dějiny Ústavu T. G. Masaryka: příležitostný tisk k 80. výročí založení Ústavu T. G. Masaryka*, Praha 2012. ISBN 978-80-86142-47-0.

Prameny:

[ÚTGM]

Archiv Ústavu T. G. Masaryka v péči Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i., fond Ústav T. G. Masaryka.

[SCHENK]

Národní archiv Praha, fond Antonín Schenk, k. 1, [Paměti], kap. XIII (Literatura a knihy), strojopis.